

Ο ΕΠΙΛΟΓΟΣ ΤΩΝ «ΛΟΓΩΝ»

ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΤΟΥ ΘΕΟΛΟΓΟΥ*

Γ Π Ο

ΔΕΣΠΩΣ ΑΘ. ΛΙΑΛΙΟΥ, πτ. Φ.-Θ, Ph. D.

Οί σαράντα πέντε λόγοι τοῦ Ἁγ. Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου καλύπτουν θεματολογικὰ σχεδὸν ὀλόκληρη τὴ θεολογικὴ του παραγωγὴ, ἂν μάλιστα προστεθοῦν σ' αὐτοὺς οἱ τρεῖς θεολογικὲς του ἐπιστολές¹. Στὴν παρούσα παρουσίαση θὰ ἐξετασθῆ κυρίως ἐξ ἀπόψεως περιεχομένου μόνο ὁ ἐπίλογος τῶν λόγων του.

Ἀκολουθώντας τις ἀρχές τῆς Ρητορικῆς, ὅπως αὐτὲς εἶχαν διαμορφωθεῖ στοὺς χρόνους τῆς κλασικῆς ἀρχαιότητος, ὁ Ἁγ. Γρηγόριος κτίζει τοὺς λόγους του πάνω στὸ παραδεδωμένο σχῆμα, τὸ ὁποῖο σὲ γενικὲς γραμμὲς περιλαμβάνει τὸν πρόλογο, τὸ κυρίως θέμα καὶ τὸν ἐπίλογο, ὁ ὁποῖος ἐπέχει θέση συμπεράσματος ἢ συνοπτικῆς ἐκθέσεως τοῦ περιεχομένου τοῦ λόγου.

Α. Ἄν καὶ οἱ λόγοι τοῦ Ἁγ. Γρηγορίου γράφτηκαν περιστασιακὰ καὶ ὡς ἐκ τούτου θὰ ἐδικαιολογεῖτο ἡ ὕπαρξη ποικιλίας στὸν ἐπίλογο τοῦ κάθε λόγου, ἐν τούτοις εἶναι πολὺ ἀσφαλὲς ἂν ὀμιλήσουμε γιὰ μιὰ ἐνιαία θεολογικὴ γραμμὴ, ἡ ὁποία ἀντικατοπτρίζει τις δογματικὲς διαμάχες τῆς ἐποχῆς². Ἔτσι τριάντα δύο³ ἀπὸ τοὺς σαράντα πέντε λόγους ἔχουν ὡς κατακλείδα τοῦ ἐπιλόγου των τὴ χριστολογικὴ φράση «ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ τῷ Κυρίῳ ἡμῶν, ᾧ ἡ δόξα καὶ τὸ κράτος, ἡ τιμὴ καὶ ἡ προσκύνησις εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. Ἀμήν»⁴, μὲ μικρὴ παραλλαγὴ ποὺ δημιουργεῖται ἀπὸ τὴν παράλειψη τοῦ ὀνόματος Ἰησοῦς ἢ παράθεση τῆς συνοπτικῆς μορφῆς δοξολογίας «ᾧ ἡ δόξα εἰς τοὺς αἰῶνας. Ἀμήν»⁵. Σημειωτέον ὅτι ὁ ἴδιος δοξολογικὸς τύπος, στὴν πεπλατυσμένη ἢ τὴ συνοπτικὴ μορφή ἐφαρμόζεται καὶ στὴν περίπτωση δέκα

* Τὸ παρὸν ἄρθρο ἀνεγνώσθη ἀγγλιστὶ ὡς ἀνακοίνωση στὸ Ἑννατο Διεθνὲς Συνέδριο Πατερικῶν Σπουδῶν τῆς Ὁξφόρδης ποὺ συνῆλθε ἀπὸ τις 5 μέχρι τις 10 Σεπτεμβρίου 1983.

1. Ἡ 101, 102 καὶ ἡ 202. Πρβλ. Grégoire de Nazianze, *Lettres Théologiques*, ἐκδ. P. Gally, SC 208, Paris 1974.

2. Προέχει ἡ ἀντιμετώπιση τῶν Πνευματομάχων, ἀλλὰ ἐντονὴ συζήτηση γίνεται ἐπίσης γιὰ τὴ διδασκαλία τοῦ Ἀρείου καὶ Εὐνομίου.

3. Λόγ. 1, 2, 3, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 16, 17, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 29, 32, 33, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 43, 44. Χωρὶς δοξολογία τελειώνουν οἱ λόγοι 4, 5, 18 καὶ 28, ἐνῶ ἡ κατακλείς τοῦ λόγ. 42 «Ἡ χάρις τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ μετὰ πάντων ἡμῶν. Ἀμήν» εἶναι κοινὸς λειτουργικὸς τύπος.

4. Λόγ. 11, 7 PG 35, 841B.

5. Λόγ. 3, 8 PG 35, 525A.

λόγων⁶ πού ἡ δοξολογία ἀποδίδεται στὰ τρία πρόσωπα ἀπὸ κοινοῦ, στὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱὸ καὶ τὸ Ἅγιο Πνεῦμα, μὲ πρόταξη τοῦ ὀνόματος τοῦ Χριστοῦ ἢ στὴν περίπτωση τεσσάρων λόγων⁷, ὅπου συνδυάζεται ἐπίκληση ἢ ἀναφορὰ στὴν Ἁγία Τριάδα καὶ ὁ δοξασμὸς «*ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ τῷ Κυρίῳ*», ἐνῶ σὲ τέσσερις⁸ ἄλλες περιπτώσεις ἡ δόξα, ἡ τιμὴ, τὸ κράτος καὶ ἡ προσκύνηση ἀποδίδεται στὸ Θεὸ ἢ στὸν Ἕνα Τρισυπόστατο Θεό.

Οἱ παρατηρήσεις αὐτὲς ἀποκτοῦν ἰδιαιτέρη σημασία ἀν ληφθῆ ὑπόψη ἡ ἐπιχειρηματολογία τῶν Ὀρθοδόξων κατὰ τὴν υπεράσπιση ἀπὸ αὐτοὺς τῆς ὁμολογίας τῆς θεότητος τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. Στὰ πλαίσια αὐτῆς τῆς συζητήσεως ἡ ἀπόδοση δοξολογίας καὶ προσκυνήσεως ἐξίσου πρὸς τὸν Υἱὸ καὶ τὸ Ἅγιο Πνεῦμα, ὅπως καὶ πρὸς τὸν Πατέρα, ἀποδεικνύει τὴ θεότητα τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. Πρὸς ὑποστήριξη αὐτῆς τῆς θέσεως ὁ Ἁγ. Γρηγόριος ἐπικαλεῖται τὴ μαρτυρία τῆς ἐκκλησιαστικῆς παραδόσεως, ὅπως αὐτὴ παραδόθηκε ἀπὸ τοὺς προηγούμενους Πατέρες. Ἡ παράδοση αὐτὴ, ἡ ὁποία συνιστᾶ «*τὴν καλὴν παρακαταθήκην*»⁹, περιλαμβάνει τὴ μαρτυρία τῆς λειτουργικῆς καὶ βαπτισματικῆς πράξεως τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας καὶ τὴ δογματικὴ ἔκφραση καὶ γραπτὴ διδασκαλία τῆς Ἐκκλησίας πάνω στὸ θέμα.

Πιὸ συγκεκριμένα, τὸ θέμα τῆς προσκυνήσεως καὶ λατρείας τῆς Ἁγίας Τριάδος, πού στὸ λόγ. 6 ταυτίζεται μὲ τὴν παράδοση τῶν Πατέρων, ἐπανέρχεται κυρίως μὲ τὴ μορφή τῆς πνευματικῆς προτροπῆς στὸν ἐπίλογο ἐννέα ἄλλων λόγων¹⁰, ὅπου μάλιστα τὰ ὀνόματα τῶν προσώπων τῆς Ἁγίας Τριάδος ἀναφέρονται μὲ τὴ σειρά τῆς βαπτισματικῆς ὁμολογίας, γιὰ τὴν ὁποία ὀμιλεῖ κατηγορηματικῶς στὸ λόγ. 33 ὡς τὴν τελεία μορφή διατυπώσεως τῆς δογματικῆς διδασκαλίας γιὰ τὴν θεότητα τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ

6. Λόγ. 8, 9, 17, 19, 21, 24, 31, 33, 37, 41, 44.

7. Λόγ. 20, 21, 24, 26, 29.

8. Λόγ. 15, 19, 31, 34, 35.

9. Λόγ. 6,22 PG 35, 749B-752A. «*Φυλάσσοντες τὴν καλὴν παρακαταθήκην, ἣν παρὰ τῶν Πατέρων εἰλήφαμεν, προσκυνοῦντες Πατέρα καὶ Υἱὸν καὶ Ἅγιον Πνεῦμα· ἐν Υἱῷ τὸν Πατέρα, ἐν Πνεύματι τὸν Υἱὸν γινώσκοντες, εἰς ἃ βεβαπτισμεθα, εἰς ἃ πεπιστεύκαμεν, οἷς συντετάγμεθα, πρὶν συνάψαι διαιροῦντες καὶ πρὶν διαιρεῖν συνάπτοντες, οὔτε τὰ τρία ὡς ἓνα (οὐ γὰρ ἀνυπόστατα ἢ κατὰ μιᾶς ὑποστάσεως, ὡς εἶναι τὸν πλοῦτον ἡμῖν ἐν ὀνόμασι, ἀλλ' οὐ πράγμασι) καὶ τὰ τρία ἓν. Ἐν γὰρ οὐχ ὑποστάσει ἀλλὰ θεότητι· μονὰς ἐν Τριάδι προσκυνουμένη καὶ Τριάς εἰς μονάδα ἀνακεφαλαιουμένη, πᾶσα προσκυνητὴ, βασιλικὴ πᾶσα, ὁμόθρονος, ὁμόδοξος, ὑπερκόσμος, ὑπέρχρονος, ἄκτιστος, ἀόρατος, ἀναφής, ἀπερὶληπτος, πρὸς μὲν ἑαυτὴν ὅπως ἔχει τάξεως, αὐτῇ μόνῃ γνωσκομένη, σεπτὴ δ' ἡμῖν ὁμοίως καὶ λατρευτὴ καὶ μόνῃ τοῖς Ἁγίοις τῶν ἁγίων ἐμβατείουσα, τὴν δὲ κτίσιν πᾶσαν ἐκτὸς ἐῴσα, τὴν μὲν τῷ πρώτῳ, τὴν δὲ τῷ δευτέρῳ διειρογομένην καταπετάσματος*».

10. Λόγ. 11, 12, 19, 21, 24, 31, 37, 38, 41, 45.

Ἁγίου Πνεύματος¹¹. Σὲ δύο ἄλλες περιπτώσεις χρησιμοποιεῖται παρόμοια ἔκφραση, παρμένη ἀπὸ τὸ ρῆμα («προσκυνῶ» α) στὴν παθητικὴ μετοχὴ ἐνεστώτος («προσκυνούμενος»), δηλ. ὁ Θεὸς¹², καὶ β) στὴν ἀντίστοιχη ἔκφραση τοῦ ρηματικοῦ ἐπιθέτου («προσκυνητή»), δηλ. ἡ Ἁγία Τριάς¹³. Στὴν πρώτη περίπτωσι παρατίθεται καὶ ἡ μετοχὴ «δοξαζόμενος», δηλ. ὁ Θεός, πλάι στὴ μετοχὴ «προσκυνούμενος», πράγμα πού ἀναμφίβολα ἀντιστοιχεῖ μὲ τὴν ἀπόδοσιν στὸ Θεὸ δόξης καὶ προσκυνήσεως, σύμφωνα μὲ τὴ λειτουργικὴ πράξι τῆς Ἐκκλησίας. Σημειωτέον ὅτι στὸ λόγ. 15, ὅπου γίνεται μνεῖα τῆς ἐνιαίας ἐνεργείας τοῦ Θεοῦ στὴν Παλαιὰ καὶ τὴν Καινὴ Διαθήκη, ὁ Θεὸς εἶναι «ὁ ἐν Υἱῷ καὶ Πνεύματι δοξαζόμενος, καὶ γνωστικὸν τοὺς ἰδίους, καὶ γνωσκόμενος ὑπὸ τῶν ἰδίων, ὁμολογούμενός τε καὶ ὁμολογῶν, δοξαζόμενός τε καὶ δοξαζών, ἐν αὐτῷ τῷ Χριστῷ, ὃ ἡ δόξα εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. Ἀμήν»¹⁴, πράγμα πού σημαίνει ὅτι ἡ ὑγιὴς καὶ ὀρθὴ δοξολογία τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος συνεπάγεται καὶ τὴν ὀρθὴ ὁμολογία ἢ ὅτι ὑπάρχει ταυτισμὸς λειτουργικῆς πράξεως καὶ ὀρθοδόξου δόγματος (Lex orandi-Lex credendi), κανόνας πού χαρακτηρίζει τὴ μακραίωνη ἀγιοπατερικὴ παράδοσι¹⁵. Στὸ ἴδιο ἐπίσης πλαίσιο δοξολογίας, ὁμολογίας καὶ προσκυνήσεως τοῦ Τριαδικοῦ Θεοῦ ἐντάσσονται ἔκφρασεις ὅπως, «θεωροῦντες καὶ ἀνηψοῦντες τὴν τῆς θεότητος δόξαν τε καὶ λαμπρότητα»¹⁶, «ὄν (δηλ. Θεὸν) καὶ νῦν τρανοῦσθαι ἡμῖν εὐχόμεθαι»¹⁷, (ὁ Τριάς)... διαπαντὸς ὑψουμένη καὶ ἀξουμένη καὶ λόγῳ καὶ πολιτεία»¹⁸, πού σαφῶς προέρχονται ἀπὸ τὴ λατρευτικὴ ἐμπειρία καὶ παράδοσι τῆς Ἐκκλησίας.

Ἀσφαλῶς στὴν ἱστορία τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ βίου ἡ διατύπωσι τῆς πίστεως σὲ δογματικὴ διδασκαλία ἐξαρτᾶται ἐν πολλοῖς ἀπὸ τὰ θεολογικὰ προβλήματα τῆς ἐποχῆς καὶ βρῖσκεται σὲ ἀπόλυτη συνάρτησι μὲ τὰ θεσμοθετηθέντα προηγουμένως ἢ μὲ ὅ,τι εἶναι καθολικὰ ἀποδεκτά. Ἔτσι ἂν θέλωμε νὰ δικαιολογήσουμε τὸ εὐρὺ χριστολογικὸ περιεχόμενον τῆς κατακλειδῶς στοὺς περισσοτέρους ἀπὸ τοὺς λόγους τοῦ Ἁγ. Γρηγορίου, σὲ σύγκρισιν μὲ τὸ γεγονός ὅτι τὰ θεολογικὰ ἐνδιαφέροντά του εἶναι ἀγιοτριαδικὰ καὶ πνευματολογικά,

11. Λόγ. 33, 17, PG 36, 236C «Μνήσθητι τῆς ὁμολογίας. Εἰς τί ἐβαπτίσθης; Εἰς Πατέρα; Καλῶς· πλὴν, Ἰουδαϊκὸν ἔτι. Εἰς Υἱόν; Καλῶς· οὐκ ἔτι τέλειον. Εἰς τὸ Ἅγιον Πνεῦμα; Ὑπέρευγε· τοῦτο τέλειον. Ἄρ' ὄν ἀπλῶς εἰς ταῦτα ἢ καὶ τι κοινὸν τούτων ὄνομα; Ναὶ κοινόν. Τί τοῦτο; Δηλαδὴ τὸ τοῦ Θεοῦ».

12. Λόγ. 38,18 PG 36, 333A.

13. Λόγ. 26,19 PG 35, 1252B.

14. Λόγ. 15,12 PG 35, 933A.

15. Βλ. G. Florovsky, Bible Church Tradition: An Eastern Orthodox View, Belmont (Mass.) 1972, σσ. 83-85.

16. Λόγ. 19,17 PG 35, 1064B.

17. Λόγ. 38,18 PG 36, 333A.

18. Λόγ. 42,27 PG 36, 492C.

θὰ μπορούσαμε νὰ ὑποστηρίξουμε ὅτι: 1) Ὁ ἔντονα ὁμολογιακὸς καὶ δοξολογιακὸς χαρακτήρας τοῦ ἐπιλόγου θὰ πρέπει νὰ συσχετισθῆ μὲ τὴν ἀντιμετώπιση κατὰ κύριο λόγο τῶν χριστολογικῶν αἱρέσεων, ὁ ἀπόηχος τῶν ὁποίων ἀπὸ τὸ ἄμεσο παρελθὸν ἐπηρέαζε τὶς σύγχρονες θεολογικὲς συζητήσεις. Ἐξ-ἀλλοῦ ἢ προτεραιότητα στὴ διατύπωση τοῦ χριστολογικοῦ δόγματος καὶ ἡ ἐπίμονη ἐνασχόληση μὲ τὶς προεκτάσεις του γιὰ τὴν ἀνάδειξη τῆς Ὁρθοδόξου ἀνθρωπολογίας ἀκόμη καὶ σὲ μιὰ ἐποχὴ ποὺ τὸ κύριο θέμα ἐντοπίζεται στὴν ὁμολογία τῆς θεότητας τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, ὀφείλεται σὲ δύο λόγους: α) Στὸ ὅτι οἱ αἱρετικοὶ τῶν πνευματολογικῶν ἐρίδων χρησιμοποιοῦσαν τὴν ἐπιχειρηματολογία ποὺ εἶχαν προβάλλει πρὶν ἀπὸ αὐτοὺς ὅσοι ἀρνοῦνταν τὴ θεότητα τοῦ Χριστοῦ· αὐτὸ σήμαινε ὅτι ἡ χρῆση τῆς ἀναλόγου ἐπιχειρηματολογίας τῶν Ὁρθοδόξων Πατέρων ποὺ ἀνέτρεψαν τὶς κακοδοξίες σχετικὰ μὲ τὸ πρόσωπο τοῦ Χριστοῦ, ἦταν μιὰ δοκιμασμένη καὶ ἀποτελεσματικὴ ἐμπειρία, β) Στὸ ὅτι ὁ θεραπευτικὸς χαρακτήρας τῆς Ὁρθοδόξου θεολογίας, ποὺ θέτει στὸ κέντρο τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου τὸ γεγονός τῆς θεώσεως, βασιζέται στὸ γεγονός τῆς Ἐνανθρωπήσεως τοῦ Θεοῦ, πρᾶγμα ποὺ προσέδωκε χριστολογικὸ περιεχόμενο σ' ὀλόκληρη τὴ θεολογικὴ παραγωγή τῶν Πατέρων τῆς Ἀνατολῆς.

2) Εἶναι ἐμφανὴς ἡ ἐπίδραση ποὺ δέχθηκε ὁ Ἁγ. Γρηγόριος ἀπὸ τὴ γραπτὴ παράδοση τῶν προηγουμένων Πατέρων, καὶ δὴ καὶ τοῦ Ἁγ. Ἀθανασίου, ἀφοῦ ἡ ὁμολογία τῆς θεότητας τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ ἡ ἀπόδοση δόξης σ' αὐτὸν εἶναι ἓνα βασικὸ θέμα ποὺ ἔρχεται καὶ ἐπανέρχεται στὰ κείμενα τῶν Πατέρων, ἀκόμη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἁγ. Κλήμεντος Ρώμης. Στὸ ἴδιο πλαίσιο θὰ πρέπει νὰ ἐξετασθῆ καὶ ἡ ἀπόδοση τοῦ ὀνόματος «Κύριος» στὸν Ἐνανθρωπήσαντα Υἱὸ καὶ Λόγο τοῦ Θεοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ. Σημειωτέον ὅτι τὸ ὄνομα «Κύριος» προκειμένου γιὰ τὸ Θεὸ ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Ἁγ. Γρηγόριο ὡς ἓνα ἀπὸ τὰ «κωνὰ ὀνόματα»¹⁹ τῆς Θεότητας ἢ ἀπλῶς ὡς ἓνα ἀπὸ τὰ ὀνόματα τοῦ Θεοῦ, μὲ τὰ ὁποῖα οἱ ἄνθρωποι ἐξέφρασαν τὴ σχέση τους μὲ τὸ Θεὸ βασισιμένη στὴν ἐμπειρία των²⁰. Ἀσφαλῶς ἡ ἱστορία τοῦ ὀνόματος «Κύριος» ἀνάγεται στὴν Π. Διαθήκη καὶ ἀνήκει στὶς προσηγορίες τοῦ Θεοῦ Πατρός, τοῦ Κυρίου τοῦ λαοῦ τοῦ Ἰσραήλ. Ἡ παραπέρα ἐφαρμογὴ τοῦ ὀνόματος «Κύριος» στὸ Χριστὸ συνεπάγεται τὴν ὁμολογία τῆς θεότητας τοῦ Χριστοῦ. Βάσει τῆς ἴδιας ἐπιχειρηματολογίας ἡ ἀπόδοση τοῦ ὀνόματος «Κύριος» στὸ Ἁγιο Πνεῦμα συνεπάγεται ἐπίσης τὴν ἀναγνώριση τῆς θεότητας καὶ τοῦ ὁμοουσίου τοῦ Ἁγίου Πνεύματος μετὰ τοῦ Πατρός καὶ τοῦ Υἱοῦ. 3) Θὰ μπορούσαμε ἐπὶ πλέον νὰ ὀμιλήσουμε γιὰ ἐπίδραση τοῦ κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγελίου καὶ τῶν Ἐπιστολῶν τοῦ Ἁπ. Παύλου στὴ διαμόρφωση τῆς θεολογικῆς σκέψεως τοῦ Ἁγ. Γρηγορίου, μιὰ καὶ στὰ κείμενα αὐτὰ τονίζεται ἰδιαίτερα ἡ θεότης καὶ κυριότης

19. Λόγ. 30,19 PG 36, 128C.

20. Λόγ. 30,18 PG 36, 125C.

τοῦ Χριστοῦ. Τέλος 4) ἡ χρήση λειτουργικῶν ἐκφράσεων ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴν ἐμπειρία τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας ἀπὸ τοὺς Πατέρες πέρα τοῦ γεγονότος ὅτι αὐτὸ ἀποτελεῖ θέμα σεβασμοῦ τῆς παραδόσεως ἐξυπηρετεῖ καὶ τὴν πρακτικὴ ἀνάγκη τῆς πνευματικῆς ἐνισχύσεως τῶν ἀπλῶν χριστιανῶν, οἱ ὅποιοι ἦσαν ἐξοικειωμένοι μὲ τὴ λειτουργικὴ πράξη καὶ ὡς ἐκ τούτου ἡ ὀρθοδοξία δογματικῶν διατυπώσεων ξένων πρὸς ὅ,τι εἶχε γίνεαι ἀποδεκτὸ ἀπὸ τὴν ἐκκλησιαστικὴ συνήθεια θὰ ἦτο δυνατὸ νὰ ἐλεγχθῆ ἀπὸ τοὺς ἀπλοὺς χριστιανούς, οἱ ὅποιοι συχνὰ παρασύρονταν ἀπὸ τὴν τεχνολογία τῶν αἰρετικῶν. Αὐτὸς εἶναι ἐξἄλλου ὁ κύριος λόγος τῆς ἐκφωνήσεως τῶν λόγων ἀπὸ τὸν Ἁγ. Γρηγόριο, ὁ ὅποιος σημειώνει ὅτι, ἂν δὲν ὑπῆρχε ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀνάγκη τῆς πνευματικῆς καθοδηγήσεως τῶν χριστιανῶν, δὲν θὰ τολμοῦσε ποτε νὰ θεολογήσῃ γιὰ τὴν Ἁγία Τριάδα²¹. Ἔτσι δικαιολογεῖται ἡ σταθερὴ ἐπανάληψη τῶν βασικῶν δογματικῶν θέσεων, ποὺ στὰς περισσοτέρους λόγους λαμβάνει τὴ μορφή προτροπῆς ἢ εὐχῆς — ἄς σημειωθῆ παρενθεντικῶς ἡ εὐρεία χρῆση τῆς εὐκτικῆς στὸν ἐπίλογο — πρὸς τοὺς χριστιανούς, μὲ σκοπὸ τὴ διαφύλαξη τοῦ Ὁρθοδόξου δόγματος, μὲ τὸ ὅποιο διασφαλίζεται ἡ σωτηρία καὶ ἡ τελείωση τοῦ ἀνθρώπου, σύμφωνα μὲ τὸ Εὐαγγέλιο τοῦ Χριστοῦ²². Ἀκριβῶς ὁ θεραπευτικὸς, δηλ. σωτηριολογικὸς σκοπὸς τοῦ δόγματος συσχετίζεται ἄμεσα μὲ τὸ θέμα τῆς θεώσεως τοῦ ἀνθρώπου²³.

Β. Ἡ ὑπόμνηση τοῦ θέματος τῆς ἐν Χριστῷ σωτηρίας ἀπαντᾷ στὸν ἐπίλογο τριάντα τεσσάρων λόγων²⁴ καὶ στὶς περισσότερες περιπτώσεις γίνεται ἀναφορὰ στὴν πνευματικὴ πρόοδο καὶ προκοπὴ τῶν χριστιανῶν στὴν παρούσα καὶ τὴ μέλλουσα ζωή. Ἄς σημειωθῆ ὅτι σχεδὸν μαζὶ μὲ τὸ θέμα τῆς ἐν Χριστῷ σωτηρίας θίγεται τὸ θέμα τῆς «ἀνταποδόσεως»²⁵ καὶ τῆς κρίσεως «ἐν ἡμέρα ἐπιφανείας καὶ ἀποκαλύψεως τοῦ μεγάλου Θεοῦ καὶ ἀρχιποίμενος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ»²⁶, καθὼς μάλιστα ἐκ παραλλήλου ἐν συντομίᾳ διαγράφεται τὸ περιεχόμενον τῆς θεώσεως.

Πῶς συγκεκριμένα. Γιὰ τὸν Ἁγ. Γρηγόριο ἡ ἐπανόρθωση τοῦ ἀνθρώπου μετὰ τὴν πτώση καὶ ἡ σωτηρία του ἀποτελοῦν τὸ σκοπὸ ὑπάρξεως αὐτοῦ, «ὕπερ οὗ λόγος ἅπας καὶ ἅπαν μυστήριον»²⁷. Τελικὸ στάδιο τῆς σωτηρίας

21. Λόγ. 29,21 PG 36, 101C.

22. Λόγ. 2,117 PG 35, 513B.

23. Λόγ. 39,20 PG 36, 360A.

24. Λόγ. 1, 2, 3, 4, 7, 8, 9, 10, 11, 14, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 31, 33, 36, 38, 39, 40, 41, 43, 44, 45.

25. Λόγ. 17,13 PG 35, 380C. Λόγ. 22,16 PG 36, 1152A. Λόγ. 27,10 PG 36, 25A.

26. Λόγ. 9,6 PG 35, 825C.

27. Λόγ. 39,20 PG 36, 360A.

τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἡ θέωση, ἡ ὁποία ἀρχίζει στὸν παρόντα κόσμος, ποὺ χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴ μεταβολή, συνεπεία τῆς κτιστότητος τῆς δημιουργημένης φύσεως, καὶ συνεχίζεται ἀκατάπαυστα στὴ μετὰ θάνατο ζωῆ, ποὺ χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὸ ἀμετάβλητο καὶ ἀκίνητο. Μολονότι ὑπάρχουν σαφεῖς ἀναφορὲς στὶς δύο κατάστασεις, δηλ. τὴν πρὸ καὶ τὴν μετὰ θάνατον, δεόν νὰ μὴ θεωρηθοῦν σὲ ἓνα σχῆμα διαλεκτικῆς ἀντιπαραθέσεως, ὅπως ἄκριτα παρουσιάσθηκε τὸ θέμα ἀπὸ συγχρόνους μελετητές²⁸, ἀλλὰ ὡς ἐνιαία πνευματικὴ προκοπὴ με σκοπὸ τὴ θέωση, «ἐφ' ἣ γεγονάμεν καὶ πρὸς ἣν ἐπειγόμεθα»²⁹. Ἡ ἐνόττης μεταξὺ τῶν δύο καταστάσεων ὑπογραμμίζεται με τὴν καταφατικὴ συμπλοκὴ τῶν χρονικῶν ἐπιρρημάτων («νῦν») καὶ «ὕστερον» με τὸ ζευγὸς τῶν συμπλεκτικῶν συνδέσμων («τὲ-καί»), ἓνα ἐκφραστικὸ σχῆμα ποὺ ἀπαντᾷ κυρίως στὸν ἐπίλογο καὶ στὸ ὁποῖο ἀσφαλῶς ἡ ἔμφαση ἐντοπίζεται στὸ δεῦτερο μέρος³⁰. Παραλλαγὴ τοῦ ἰδίου σχήματος εἶναι ἐπίσης ἡ ἔκφραση («νῦν τε καὶ... ἐκεῖθεν») ³¹, «Νῦν τε... καὶ ὕστερον» ³² ἢ ἡ παράθεση τῶν ἐπιρρημάτων «ἐνταῦθα... ἐκεῖθεν» ³³, «ἐντεῦθεν... ἐκεῖθεν» ³⁴ ἢ μεμονωμένως τῶν ἐπιρρημάτων «ἐντεῦθεν» ³⁵, «ἐκεῖθεν» ³⁶, «ἐκεῖσε» ³⁷, «ἐνθένδε» ³⁸, γιὰ νὰ δηλωθῇ ἡ κίνηση «πρὸς τὴν αὐτόθεν ζωὴν τὴν μακραιωνά τε καὶ μακαρίαν» ³⁹. Ἡ χρῆση τῶν ἀνωτέρω τοπικῶν ἐπιρρηματικῶν προσδιορισμῶν πρέπει νὰ συσχετισθῇ με τὸ γεγονὸς ὅτι καὶ ἡ μετὰ θάνατον πνευματικὴ κατάσταση τῶν χριστιανῶν προσδιορίζεται με μιὰ σειρά ὀνομάτων ποὺ δηλώνουν τόπο, ὅπως «ἐκεῖθεν ἀνάπαυσις» ⁴⁰, «ἄνω

28. Π.χ. χαρακτηριστικὸς εἶναι ἀκόμη καὶ ὁ τίτλος τῆς διδακτορικῆς διατριβῆς τοῦ Δ. Γ. Τσάμη, Ἡ διαλεκτικὴ φύσις τῆς διδασκαλίας Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, Θεσσαλονίκη 1969. Βλ. κυρίως τίς σσ. 24-37. Βλ. ἐπίσης τὴ μελέτη τοῦ Χ. Ν. Μπούκη, «Ἡ Θεολογία κατὰ Γρηγόριον τὸν Ναζιανζηνόν», ἐν Θεολογικὸν Συμπόσιον, Χαριστήριον εἰς τὸν καθ. Π. Κ. Χρήστου, Θεσσαλονίκη 1967, σ. 160.

29. Λόγ. 4,124 PG 35, 664C.

30. Λόγ. 23,14 PG 35, 1168A. Λόγ. 25,19 PG 35, 1225B. Λόγ. 27,10 PG 36, 25A.

31. Λόγ. 3,8 PG 35, 525A.

32. Λόγ. 24,19 PG 35, 119B. Λόγ. 27,10 PG 36, 25A.

33. Λόγ. 36,12 PG 36, 280B.

34. Λόγ. 17,13 PG 35, 981A. Λόγ. 33,17 PG 36, 257A. Λόγ. 40,46 PG 36, 425C.

35. Λόγ. 7,24 PG 35, 788B. Λόγ. 31,33 PG 36, 171A.

36. Λόγ. 1,7 PG 35, 401A. Λόγ. 11,7 PG 35, 841A. Λόγ. 18,43 PG 36, 1041D. Λόγ. 19,17 PG 35, 1064B. Λόγ. 20, 12 PG 35, 1080. Λόγ. 28,31 PG 46, 72B. Λόγ. 32,33 PG 36, 212C. Λόγ. 40,46 PG 36, 425C.

37. Λόγ. 39,20 PG 36, 360A.

38. Λόγ. 14,40 PG 35, 909C.

39. Λόγ. 7,24 PG 35, 788.

40. Λόγ. 1,7 PG 35, 401A.

μάνδρα)⁴¹, «κατοικία τῶν εὐφραينوμένων»⁴², «ἐκεῖθεν λαμπροφορία»⁴³, «ἄνω καθέδρα»⁴⁴ «αἱ (τοῦ Θεοῦ) σκηναί»⁴⁵, «ἐκεῖσε φωταγωγία»⁴⁶. Παράλληλα ὁ Ἁγ. Γρηγόριος προσδιορίζει ἀρκετὰ καθαρά τὸ μήνυμα τῆς σωτηρίας καὶ τελειώσεως τοῦ ἀνθρώπου στὴν ἄλλη ζωὴ: 1) Ὡς θεωρία τῆς δόξης⁴⁷ τοῦ Τριαδικοῦ Θεοῦ, ἡ ὁποία ἐπιτυγχάνεται μὲ τὴν παρουσία μας κατενώπιον τοῦ Θεοῦ ἢ μὲ τὴν προσαγωγή τῶν χριστιανῶν ἀπὸ τὸν ποιμένα των (ἐνταῦθα πρέπει νὰ σημειωθῇ ἡ εὐρεία χρῆση τῶν ρημάτων «παρίστημι»⁴⁸ καὶ «προσάγω»⁴⁹). 2) Ὡς δοξολογία καὶ χορεία γύρω ἀπὸ τὴν Ἁγία Τριάδα μαζί μὲ μὲ τοὺς ἀγγέλους⁵⁰. 3) Ὡς βίωση τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ, ἡ ὁποία σαφῶς ταυτίζεται ἀπὸ τὸν Ἁγ. Γρηγόριο μὲ τὴ γνώση τοῦ Θεοῦ ἢ τοῦ Τριαδικοῦ Θεοῦ⁵¹. Θὰ πρέπει ἐπίσης νὰ υπογραμμισθῇ ὅτι, ὅταν ὁ Ἁγ. Γρηγόριος ὁμιλεῖ γιὰ τὴ γνώση τοῦ Θεοῦ δὲν ἐννοεῖ γνώση τῆς οὐσίας, ἀλλὰ τὸ γεγονός τῆς ἐλλάμψεως, ἡ ὁποία στὴν ἄλλη ζωὴ σύμφωνα μὲ τὴν ἐλπίδα τῶν ἁγίων τοῦ Θεοῦ εἶναι καθαρωτέρα καὶ τελωτέρα.

Μολονότι δηλ. ὁ Ἁγ. Γρηγόριος χρησιμοποιεῖ σὲ μερικοὺς ἐπιλόγους ἐκφράσεις ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ σημαίνουν ὅτι ὑποστηρίζει πλήρη γνώση τῆς καταστάσεως τοῦ ἀνθρώπου στὴ μετὰ θάνατον ζωὴ καὶ γνώση τῆς Θεότητος, ὅπως ἡ φράση «τὸ δὲ ἐκεῖθεν ταμειυσόμεθα, ἵνα ταύτην σχῶμεν τῆς φιλοπονίας τὴν ἐπικαρπίαν, ὅλην τῆς Ἁγίας Τριάδος τὴν ἔλλαμψιν, ἣτις ἐστὶ καὶ οἶα καὶ ὄση, εἰ θέμις τοῦτο εἰπεῖν»⁵², ἐν τούτοις ἀκόμη καὶ ἐδῶ δὲν λείπουν οἱ ἐπιφυλάξεις ποὺ μετριάζουν τὴν ἀπόλυτη θεώρηση. Ἐξάλλου στὸν ἐπίλογο τοῦ λόγ. 26, ὅπου ἀναφέρεται πρὸ συγκεκριμένα στὰ ἀποτελέσματα τῆς ἐλλάμψεως

41. Λόγ. 2,17 PG 35, 513C.

42. Λόγ. 11,7 PG 35, 841A. Λόγ. 24,19 PG 35, 1192C.

43. Λόγ. 40,46 PG 36, 425C.

44. Λόγ. 42,27 PG 36, 492B.

45. Λόγ. 43,82 PG 36, 604D.

46. Λόγ. 39,20 PG 36, 360A.

47. Λόγ. 8,6 PG 35, 825CD. Λόγ. 11,7 PG 35, 841B. Λόγ. 25,19 PG 35, 1225A. Λόγ. 31,33 PG 36, 172A. Λόγ. 32,33 PG 36, 212C. Λόγ. 39,20 PG 36, 360A. Λόγ. 40,46 PG 36, 425C. Λόγ. 44,12 PG 36, 621A.

48. Λόγ. 13,4 PG 35, 856C. Λόγ. 15,12 PG 35, 932D. Λόγ. 24,19 PG 35, 193B. Λόγ. 36,12 PG 36, 280B.

49. Λόγ. 16,20 PG 35, 946A. Λόγ. 17,13 PG 35, 980C.

50. Λόγ. 19,17 PG 35, 1064B. Λόγ. 24,19 PG 35, 1192B. Λόγ. 28,31 PG 36, 72C.

51. Λόγ. 20,12 PG 35, 1080C «Τί τὸ ἐπιζόμενον; Βασιλείαν οὐρανῶν πάντως ἐρεῖς. Ἐγοῦμαι δὲ μὴ ἄλλο τι τοῦτο εἶναι ἢ τὸ τυχεῖν τοῦ καθαρωτάτου τε καὶ τελωτάτου τε λεώτατον δὲ τῶν ὄντων, γνώσις Θεοῦ». Πρβλ. ἐπίσης Λόγ. 24,19 PG 35, 1193B. Λόγ. 26,19 PG 35, 1252C. Λόγ. 33,17 PG 36, 237C.

52. Λόγ. 20,12 PG 35, 1080C.

μετά θάνατον, επαναλαμβάνει ἀπλῶς ἐν συνόψει τὶς βασικὲς θεολογικὲς τοῦ θέσεως ποὺ ἀφοροῦν τῇ διδασκαλίᾳ τοῦ ὅτι, α) ὁ Θεὸς εἶναι Μονὰς καὶ Τριάς συγχρόνως, β) ὅτι εἶναι τρία πρόσωπα μὲ ὑποστατικὰ ὀνόματα. Στὴ συνέχεια ὑπαινίσσεται τὴν ἀποτυχία τῶν αἰρετικῶν, τοῦ Σαβελλίου, τοῦ Ἀρείου καὶ τῶν Πνευματομάχων⁵³.

Πάντως γιὰ κεῖνο ποὺ φαίνεται νὰ εἶναι τελείως βέβαιος ὁ Ἅγ. Γρηγόριος εἶναι ἡ ἐν Χριστῷ σωτηρία, ἡ ὁποία διασφαλίζεται μὲ τὴν πίστη καὶ ὁμολογία τῆς θεότητος τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, ἀφοῦ μόνον ὁ Θεὸς δωρίζει στὸν ἄνθρωπο τὴ σωτηρία καὶ τὴ θέωση «νῦν τε καὶ ὕστερον», παραμένοντας μόνος Αὐτὸς τὸ σταθερὸ σημεῖο ἀναφορᾶς τῆς δημιουργημένης φύσεως τῶν ἀνθρώπων —ἀκόμη καὶ τῶν ἀγγέλων— ἡ ὁποία ἀναμφισβήτητα ὑπόκειται στὴν κατηγορία τοῦ χρόνου καὶ τοῦ χώρου. Τὸ θέμα βέβαια τονίζεται περισσότερο στὸν ἐπίλογο γιὰ παιδαγωγικοὺς καὶ ποιμαντικούς λόγους, ἀλλὰ συγχρόνως ἐπιβεβαιώνει τὴ σωτηριολογική, δηλ. χριστολογικὴ βάση τῆς καθόλου σκέψεως καὶ θεολογίας τοῦ Ἁγ. Γρηγορίου, ὅπου τὸ δόγμα, ἡ δοξολογία καὶ ἡ σωτηρία συνιστοῦν τὴ μία πραγματικότητα τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ («νῦν τε καὶ ὕστερον ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ τῷ Κυρίῳ ἡμῶν, ᾧ ἡ δόξα εἰς τοὺς αἰῶνας. Ἀμήν»)⁵⁴.

53. Λόγ. 26,19 PG 35 1053C «Καὶ ἡμῖν τῶν ἐντεῦθεν μόχθων ἀντιδοίης τὰ ἐπουράνια τε καὶ ἀστασίαστα. Τῶν δὲ ἐστὶ τὸ πρῶτον καὶ μέγιστον, ἐλλαμφθῆναι σοὶ τελεώτερόν τε καὶ καθαρώτερον πῶς ἡ αὐτὴ καὶ μονὰς νοῆ καὶ Τριάς εὐρίσκη· πῶς τὸ ἀγέννητον καὶ τὸ γεννητὸν καὶ τὸ προῖδν μία φύσις, τρεῖς ιδιότητες. Ἐἰς Θεὸς ὁ ἐπὶ πάντων καὶ διὰ πάντων καὶ ἐν πᾶσι' (Ἐφ. 4,6)· οὔτε ὑπερτιθέμενος, οὔτε μετατιθέμενος, οὔτε μειούμενος, οὔτε τεμνόμενος· τὸ μὲν ἄρτι καταλαμβάνόμενος, τὸ δὲ ζητούμενος, ποτὲ δέ, ὅσον εἶ, τυχὸν καταληφθῆσόμενος τοῖς ἐνταῦθα καλῶς ζητήσασι διὰ βίου καὶ θεωρίας».

54. Λόγ. 25,19 PG 35, 1225AB.